

Pučkoškolske čitanke od 1918. do 1945.

[HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467.21](https://doi.org/10.17234/9789533793467.21)

DUBRAVKA
ZIMA

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i uspostave Države, potom Kraljevine SHS, a zatim Kraljevine Jugoslavije, pučkoškolski se sustav nije u bitnome promijenio: obvezne četiri pučkoškolske godine propisao je još *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, tzv. Mažuranićev školski zakon, da bi *Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* potvrdio četiri obavezne godine školovanja te dodao i petu, tzv. opetovnicu, u kojoj se ponavlja naučeno. U pedesetak godina otkada je uvedeno obvezno osnovno školovanje — dakle do početka postmonarhijskog razdoblja — povećao se broj škola na hrvatskim teritorijima te je uspostavljena dobno razmjerno homogena pučkoškolska populacija, polaznice i polaznici u pučke su škole kretali već od šest, a obavezno od sedam godina, pri čemu ih je većina prema statističkim podacima bila iz ruralnih sredina: još u 1910-ima tek oko 8% stanovništva Hrvatske i Slavonije živi u gradovima, a takva će se situacija bitnije promijeniti tek nakon Drugog svjetskog rata. Osnovno obrazovanje stoga neizbježno odražava demografske pokazatelje: dostupni nastavni materijali, a posebice čitanke, jasno pokazuju da im je ciljna publika — malene pučkoškolke i pučkoškolci — većinom seoska, da se njihovo životno iskustvo i poznavanje svijeta tiče ruralnih prostora i da su im grad, gradski toposi i gradski način života začudni i neobični, ili su barem tako prikazani u čitanačkom korpusu.

Od 1918. do 1940. godine aktualna su dva različita seta pučkoškolskih, odnosno osnovnoškolskih čitanke: četiri čitanke priređivača Sigismunda Čajkovca te četiri čitanke za četiri pučkoškolske godine koje su priredili Vladimir Nazor i Stjepan Bosanac. Ta dva čitanačka

projekta na zanimljiv način reflektiraju dva različita, ako ne i suprotstavljena pristupa ranom obrazovanju, temeljena na dvama predodžbenima konceptima i dvjema različitim predodžbama o djetetu i njegovu intelektualnom i uopće egzistencijalnom habitusu.

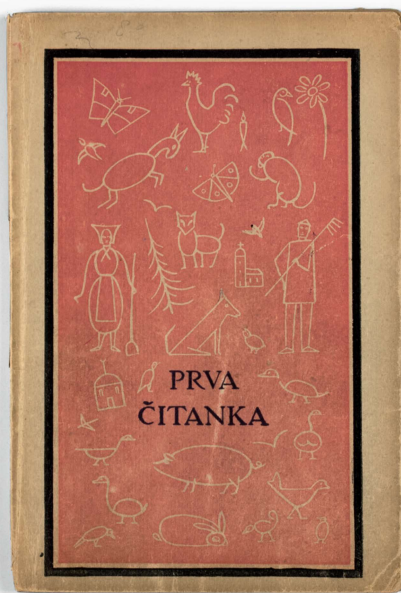
Sigismund Čajkovac, pedagog, učitelj i profesor, cijelog je radnoga vijeka na različite načine aktivan unutar obrazovnog sustava kao pučkoškolski i gimnazijski učitelj, školski ravnatelj, nadzornik, sukreator nastavnih i školskih dokumenata i planova, vladin načelnik za osnovnu nastavu i narodno prosvjećivanje. Čajkovac 1920. objavljuje prve pučkoškolske čitanke, a do 1940. njegova će serija čitanke — na nekima od njih surađuje s Vladimirom Nazorom, Stjepanom Bosancem i Stjepanom Ratkovićem — s manjim preinakama izaći u čak četirima inačicama: prvo je izdanje namijenjeno nižim pučkim školama u Hrvatskoj i Slavoniji, potom osnovnim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji, te naposljetku pučkim školama u Banovini Hrvatskoj 1940. Čajkovčevo cjeloživotno djelovanje paradigmatički je primjer učiteljskog i pedagoško-prosvjetiteljskog načina rada u onome tipu obrazovnog sustava koji smo navikli kolokvijalno nazivati “austro-ugarskim”, a pod čime razumijevamo strogost, sustavnost, temeljitost i preciznost kao najvažnije obrazovne zahtjeve i učiteljski autoritet kao okosnicu obrazovnog procesa. U postmonarhijskom razdoblju ta se obrazovna filozofija u bitnome ne mijenja; mijenjaju se društvene, državne, pa i obrazovne okolnosti — u smislu obuhvata školske populacije — no ne i osnovna paradigma poučavanja, koja je u neposredno poratnom razdoblju pristupom i sadržajem integrirala i nastojanja na etičkom i emocionalnom učeničkom razvoju.

Četiri Čajkovčeve čitanke — koje se u novim izdanjima ponešto, ali ne i supstancijalno međusobno razlikuju — odražavaju idejnu potku državnog sustava pučkog, odnosno osnovnog školovanja kao idealističkog projekta prosvjećivanja društva u cjelini. U času kada pučka škola postaje obvezna — dakle 1870-ih godina, još za vrijeme Monarhije — obrazovna razina izrazito je niska, a postotak nepismenih u Banskoj Hrvatskoj viši od 80%, odnosno 55% u urbanim, a 88% u ruralnim područjima. Opismenjeno dijete u seoskoj obitelji nerijetko je jedina pismena osoba sve do početka 20. stoljeća. Pedesetak godina poslije — početkom 1920-ih godina — situacija je drukčija, premda ne toliko drastično drukčija koliko bismo očekivali: prema popisu stanovništva Jugoslavije iz 1921. godine u Hrvatskoj je postotak nepismenih stanovnika starijih od 12 godina oko 30%, no pomak je ponajviše vidljiv u činjenici da dijete ipak više nije jedino pismeno u seoskim obiteljima. Školske se čitanke međutim unekoliko pripremaju i s cjelokupnom zajednicom na umu. Cjelina od četiriju

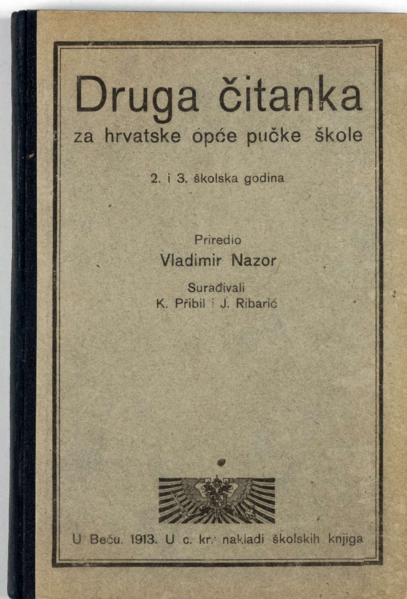
Čajkovčevih čitanke u četirima pučkoškolskim, odnosno osnovnoškolskim godinama koncepcijski se nastavlja na čitanke iz vremena Habsburške Monarhije: u kraćim će neautorskim nastavnim štivima, člancima i crticama pokriti niz konkretnih tema o poljoprivredi, ratarstvu, uzgoju bilja i životinja, samoniklom bilju i njegovu korištenju, vrstama tla, klimatskim uvjetima i sličnim temama. U prvom će razredu tako dijete učiti o peradi u dvorištu i vrtu u proljeće, no već će u drugome razredu učiti o osnovama brige za stoku i o tjelesnoj čistoći. U trećem se razredu glavni na praktične pouke odnosi na osnove zemljopisa Hrvatske i Slavonije, Srbije i Slovenije te na sadržaje iz povijesti, tradicijskog života (narodni običaji i rituali) i osnova slavenke stare vjere, no velik dio nastavnog sadržaja zauzimaju i teme iz neposredne dječje okoline — obitelj, obiteljski odnos, povezanost sa zajednicom, etičnost, radišnost i društvena pravda. Četvrta, završna pučkoškolska godina, osim znatna proširenja zemljopisnih, povijesnih i domoljubnih sadržaja, ambicioznije obrađuje seosko-gospodarske

ČITANKA HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA ZA I. RAZRED SREDNJIH I NJIMA SLIČNIH ŠKOLA SELTEN KOMMT ETWAS BESSERES NACH.

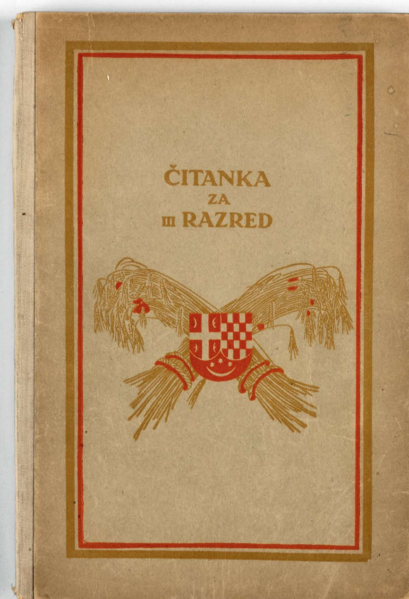
Naše školske knjige gornje zagrebačke redakcije gotovo bez iznimke zaslužuju gornji motto, jer je vrlo površna kritika, koja ih propušta u škole na štetu starih prokušanih školskih knjiga i napretka mladeži. Tu je bolnu konstataciju s pravednim gnjevom prvi odlučno bacio u našu javnost direktor B. Vrhovac u članku "Kriza naše srednje škole", koji je godine 1928. objelodanio u "Политици" dne 26. studenog, i to ovim riječima: "Spominjemo usput da u posljednje vreme dobivamo i takve udžbenike koji, sem formalnih i metodičnih imaju i stvarnih pogrešaka, plod žurbe sa pogledom na što skoriji dobitak". Da je pak ovu čitanku sastavio sam Vladimir Nazor, onda bih na njega uperio riječi velikoga pjesnika Horacija, "Ne sutor ultra crepidam!" Mirko Divković u svom "Latinsko-hrvatskom rječniku" od god. 1900. nije ove poslovice preveo doslovno, nego joj je dodao sličnu hrvatsku: "Drž' se, pope, svoje crkve!" Prema tome bi se mogla i za pjesnika Nazora promijeniti hrvatska poslovica, da izađe: "Drž' se, pjesniče, svoje vile!"

✎ S. Čajkovac, *Prva čitanka za niže pučke škole u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1921.

✎ V. Nazor, *Druga čitanka za hrvatske opće pučke škole*, Beč, 1913.

✎ S. Čajkovac, V. Nazor, S. Bosanac, S. Rathković, *Čitanka za III razred osnovnih škola u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb, 1937.

teme, uključujući upute o brizi za seosko gospodarstvo, pa čak i postupanje u prilici stočne bolesti. Omjer je praktično-obrazovnih i književnih tekstova malčice naklonjeniji praktično-obrazovnim već od drugog razreda, što upućuje na zaključak o pučkoškolskom obrazovanju kao vidu općeprosvjetiteljskoga djelovanja u zajednici.

Što se pak književnog sadržaja tiče, most između praktično-obrazovnog sadržaja i književnog obrazovanja jest folklorna građa. Već se od drugog razreda u čitanke uvrštava opsežan usmenoknjiževni korpus različitih nacionalnih provenijencija — pripovijetke, pjesme, basne i anegdote iz hrvatske, srpske i slovenske folklorne književnosti, pri čemu su zastupljene figure, odnosno književni sadržaji koji se mogu prezentirati kao zajednički južnoslavenski, poput folklornog korpusa o Kraljeviću Marku, Hasanaginici i slično. Zanimljivo je da su dijalektalni tekstovi na hrvatskom upadljivo podzastupljeni u pučkom obrazovanju te će se književnost na kajkavskom i čakavskom — i usmena i autorska — upoznati tek u nastavku školovanja na višim obrazovnim razinama. Od drugog razreda (odnosno trećeg u Kraljevini SHS) poučava se ćirilica, a omjer latiničkih i ćirilčkih tekstova ponešto je povoljniji u korist latinice, kao što je bilo i u prethodnom, monarhijskom razdoblju.

Autorska književnost u Čajkovčevim je čitankama zanimljivo prezentirana i odabrana, pri čemu priređivač u sadržaju navodi autore tekstova već od prvog razreda, što prije nije bila praksa. Čajkovac u svoje čitanke od

drugog razreda uvrštava kraće tekstove dječjih i nedječjih pisaca hrvatskih, srpskih i slovenskih (Skender Fabković, Josip Milaković, Bogumil Toni, Gabrijel Cvitan, Davorin Trstenjak, Jovan Subotić, Vojislav Ilić, Stojan Novaković, Rudolf Mađer (Magjer), Mijat Stojanović, Ča Gavro, Dositej Obradović), kao i kanonske dječje autore iz prethodnih razdoblja, poput Jovana Jovanovića Zmaja i Petra Preradovića. Jedina autorica koja se nalazi u čitankama jest, dakako, Ivana Brlić-Mažuranić, čija će se pjesma "Mali patuljak" pojaviti u čitanci za II. razred, a crtica "Pastirčad i cvijetak" i pjesma "Mali alkar" u trećem. Od suvremenih autora najzastupljeniji je Vladimir Nazor, a već od drugog razreda priređivač u čitanke uvodi ozbiljnije kanonske autore svjetske književnosti, poput Tolstoja, Turgenjeva, Čehova, Schillera. U četvrtom je razredu književni korpus najraznovrsniji, sadržajno-konceptualno najambiciozniji i s izraženijim etičkim podtekstom: u čitanci su mjesto našli Ante Tresić Pavičić, Franjo Rački, Tugomir Alaupović, Josip Eugen Tomić, Julije Kempf, Aleksa Šantić, Vladimir Nazor, Dragutin Hirtz, Dragutin Jambrečak, Simon Gregorčič (preveden na hrvatski), Ivan Cankar, Mihovil Nikolić, Stjepan Ljubiša, Ivan Trnski, Silvije Strahimir Kranjčević, Antun Nemčić, Ivan Gundulić, Andrija Kačić Miošić, Eugen Kumičić, August Harambašić, Ivo Vojnović... Nadalje, Čajkovčeva pedagoška odgovornost ogleda se i u brizi prema vizualnoj prezentaciji nastavnih sadržaja, te je tako čitanke opremio ilustracijama Vladimira Kirina, kao i fotografijama i slikarskim reprodukcijama.

ČITANKA

za drugo godište
pučkih škola

S druge strane oba čitanačka seta — i Čajkovčev i Nazorov/Bosančev — čitanke kontekstualiziraju s obzirom na državni okvir te se u sve čitanke, i Čajkovčeve i Nazorove/Bosančeve, na početnim zalistovima unose fotografije kraljevskih osoba, kao i nacionalne himne — hrvatska i srpska (slovenska nije uvrštena u sve čitanke) — na početku ili na kraju čitanke.

Čajkovčeve su čitanke prosvjetiteljske i prosvjeđujuće, njihova izrada i korištenje odražavaju predodžbe o neupućenu i poučljivu djetetu koje je pod ingerencijom i odgovornosti odraslih i koje je po svojem “dječjem”, zavisnom položaju i intelektualnoj nezrelosti zamišljeno kao necjelovito, odnosno po svojem osnovnoškolskom obrazovanju na putu prema cjelovitosti.

Za razliku od toga čitanke koje vremenski paralelno (od 1929. godine) i također u dvama izdanjima u okviru Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije sastavljaju Vladimir Nazor i Stjepan Bosanac imaju ponešto drukčiju paradigmatiku i ideološku potku i zamišljaju drukčije dijete koje će se služiti čitankama. Zanimljivo, premda su u sve četiri Nazorove/Bosančeve čitanke mnogi uvršteni tekstovi isti ili slični kao i u Čajkovčevim, prezentacija i konceptualizacija daju im drukčije značenje. Dijete kakvo u sastavljanju pučkoškolskih čitanke zamišljaju Nazor i suradnici — osobito u prvom i drugom razredu — nalik je djetetu iz romantičarskih predodžbi: ono obitava u mitskoj zemlji djetinjstva u kojoj su dokinute granice između realnosti i fantastike, nalik na narativnu organizaciju bajke, u kojoj djeca razgovaraju sa životinjama i prirodnim pojavama, a podrijetlo stvari se tumači u nonsensnim pričama. U trećem će se razredu međutim Nazorova/Bosančeva čitanka približiti Čajkovčevoj ne samo po sadržajnim naglascima (opsežne cjeline zemljopisne, povijesne, higijenske i domoljubne građe) nego i po postupnom prepuštanju prevlasti kognitivnomu nad emocionalnim i osjetilnim u imagologiji djetinjstva.

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske relativno su brzo — već 1941. — izrađene četiri nove čitanke za pučkoškolsku nastavu, no bez naznake autorstva. Premda se nastavni plan, barem u prvim dvjema godinama početnog čitanja i pisanja, nije osobito promijenio, te se čitanke i sadržajno i naslovno bitno razlikuju od čitanke iz prethodnog razdoblja: već i sami naslovi čitanke odražavaju snažnu političko-mobilizacijsku funkciju čitanke, od naziva *Moj dom* u prvom razredu, preko *Mojega zavičaja* i *Moje domovine* u drugom i trećem, do naziva *Za dom — spremni* za čitanku u četvrtom razredu. S obzirom na izravno unošenje sadržaja povezanog s ustaškim pokretom, osobito u četvrtom razredu, u kojem taj sadržaj poprima čak zlokobne, prijeteće tonove poput izravno izrečenog zahtjeva Ante Pavelića da svaki pravi Hrvat mora biti spreman umrijeti

Ako pregledamo povijest čitanaka, onda opažamo da se čitanke sastavljaju prema raznim stanovištima. Prva čitanka bila je knjiga koja je sadržavala pouku o vjeri, dok je druga čitanka bila svjetovno-moralnog sadržaja. Kasnije se tražilo, da čitanka bude udžbenik stvarnog znanja, ali i realističke čitanke naišle su na prigovore, jer su pristaše formalnog obrazovanja ustajale protiv nagomilavanja znanja i tražile da se obraća pažnja razvitku govora i gramatici, pa su čitanke bile slovničke. U duhu estetskog uzgajanja sastavljaju se literarne čitanke kao antologije literarnih umjetnina, a zatim se ističe potreba da čitanka bude koncentraciono-literarna u kojoj treba sabrati u obliku članaka najsavršenije što su dali najodličniji sinovi naroda na svim poljima narodnog života. Takova čitanka je sredstvo nacionalnog uzgajanja i uvodi učenika u specijalnu kulturu njegova naroda.

—

J. Demarin, *Maternji jezik u savremenoj školi. Teorija i praksa*, 1933.

📖 Iz Početnice za nepismene, 1945.

za domovinu, jasno je da ustaški režim upravo nastavu književnosti vidi kao platformu ne samo za domoljubno-mobilizacijsko djelovanje nego i za izravno promicanje ustaškog pokreta već od najranijeg obrazovnog stupnja.

Književno poučavanje u osnovnoj školi od 1918. do 1945. jasno možemo odijeliti u dva zasebna obrazovna tijeka: u pedagoškim i dokimološkim rekontekstualizacijama osnova "austro-ugarskog" obrazovnog ideala tijekom postmonarhijskog razdoblja, odnosno do 1941. jasno vidimo modernizacijska nastojanja i promišljanja o djetetu unutar obrazovnog procesa koja se ogledaju u idejama postupnosti i progresa, no nakon 1941. književnost se doživljava ne samo kao prostor ideologizacije — koju smo, dakako, u čitankama imali i u prethodnom razdoblju s romantizacijom kraljevskih figura — nego i izravne politizacije i militarizacije osnovnoškolske populacije.